

Clownerie, dementie en de articulatie van een gevoelig lichaam

Ruud Hendriks

This article reports on (auto)ethnographic research into a special form of clowning for people with an advanced state of dementia. The so-called miMakkus clown is presented as a specialist in the contact with people with whom one can no longer rely on the usual (linguistic, cognitive) means of communication. The study aims at a better understanding of the way that the miMakkus clown tries to reach people with dementia with alternative means. The study focuses specifically on the role of the sensitive body as an instrument for attunement. Analysis shows that in their contact the clown and the person with dementia are involved in a process of mutual articulation.

[dementia, embodied subject, miMakkus clowning, articulation, auto-ethnography, disability studies]

Lokatie Binnenstad, 20 juli 2010, 09.30 uur

Daar is ze! Met haar hartvormige mond en charmant opgestoken haar, rode wangen en grote blauwe ogen vol verwondering is Pip een mengeling van nieuwsgierige overmoed en aandoenlijke naïviteit. Haar lijf is gestoken in een rok van tule, daar onderuit lange benen in groengele legging en rode boots met oranje veters in Pippi Langkous stijl. Haar lijf heeft iets stuurloos, als van een ledenpop die zojuist tot leven is gekomen; een lijf dat nog in een permanente staat van ontdekking verkeert: dus zo zet je een voet neer, goh, kijk dat been gaan! Zo verkent zij de gang, de vloer, en vindt zij een ritme, een pas. Eerst aarzelend frunnikend aan haar rokken, dan met onverstandig en onhandig grote stappen, gaan haar benen er met haar vandoor. Ze moet nog van alles leren. Elke keer opnieuw. Vandaar haar tastende tred, dit proefondervindelijk ‘lopen’.¹

Als onderzoeker heb ik altijd een zwak gehad voor clowns. De clown is er als geen ander op uit om vertrouwde betekenissen los te laten en zich over te leveren aan de situatie. Doorgaans zullen mensen er alles aan doen om die kwetsbare kant er onder te houden, terwijl de clown er juist alles aan gelegen is zich bloot te geven. In de wijze waarop de clown als nieuwsgierige en naïeve buitenstaander het onbekende tegemoet treedt, toont die zich verwant aan de antropoloog op veldonderzoek. Maar bovenal is

clownerie een interessante *empirische* site voor etnografisch onderzoek naar sociale werelden die zich niet in vertrouwde betekenistermen laten representeren.² Al met al hoefde ik niet lang na te denken over de wending die mijn onderzoek moest nemen toen ik in aanraking kwam met miMakkus – een speciale vorm van clownerie voor mensen met een vergevorderde fase van dementie in Nederland.³

Ik zie u denken: een *clown*, op de psychogeriatrische (PG) afdeling van het verpleeghuis? Lachen is toch wel het laatste waaraan je denkt als het om dementerenden gaat! In de beeldvorming rond dementie overheerst de verschrikking (Aquilina & Hughes 2006). “People with dementia,” constateert Anne Davis Basting, “are sewn into figurative straightjackets by institutions ... that tell them they are diseased, inappropriate, challenging, passive objects in need of care – ‘the living dead’” (Basting 2009: 103). Het beeld van de levende dode is een metafoor voor het ergste dat we ons bij het lot van iemand met dementie voorstellen: het niets dat hem of haar te wachten staat. Groter dan onze angst voor de dood, lijkt de vrees voor dit verdwijnen *in disguise* – een ‘weggaan’ dat zich voordoeft als een ‘soort van blijven’, om een dichtregel van Kopland in herinnering te roepen (cf. Draaisma 2010). Dat vinden we verschrikkelijk voor de persoon zelf, maar vooral ook voor degenen daar omheen die de zorg voor de ‘overledene’ op hun schouders krijgen. De antropoloog Janelle Taylor over die reeks van aannames:

The body may continue to live, but the person with Alzheimer’s is dead, gone, no longer there, no longer a person. He or she does not know your name, does not ‘recognize’ you, therefore cannot ‘care’ about you, but you must ‘care’ for him or her – and such ‘care’ is conceived as an unending toil of unrelieved grimness (Taylor 2010: 38).

Het standaardbeeld van dementie dicteert een exclusieve aandacht voor (de teloorgang van) cognitieve vermogens, die het volgens Taylor onmogelijk maakt om de persoon met dementie te blijven herkennen als iemand die op andere, cognitief niet-beladen wijze zorgzame aandacht heeft voor haar naasten. Gevolg is de ontkenning van de ander als persoon. Taylor ziet dit ‘niet meer willen kennen’ van de ander, in dit geval haar moeder, als een vorm van sociale doodverklaring die doet denken aan het proces van *mortification* dat Goffman in *Asylums* heeft beschreven. Voor de persoon in kwestie acht zij dit uitvloeisel van een symptoomgeoriënteerde benadering uiterst ondermijnend.

Het mechanisme waarop Taylor zinspeelt, ligt mede ten grondslag aan wat Tom Kitwood (1990) een *malignant social psychology* heeft genoemd. De ervaring van persoonlijk falen en onmacht waarmee een infantiliserende of bevoogdende bejegening – laat staan een sociale doodverklaring – van de persoon met dementie gepaard gaat, is volgens Kitwood even schadelijk voor het psychosociale functioneren als de cognitieve beperkingen die daarvoor de primaire aanleiding vormden. Naast neuropsychologische factoren, draagt de sociale en fysieke omgeving vanuit het hier geïmpliceerde dialectische (of hybride) verklaringsmodel dan ook sterk bij aan de veroorzaking en het verloop van dementie (Downs, Clare & Mackenzie 2006). Dit model impliceert daarmee echter ook dat een omgeving die de dementerende *ondersteunt* in

diens pogingen om een actieve en betekenisvolle relatie met zijn leefwereld te onderhouden, de cognitieve conditie versterkt en het zelf van de persoon, het subject, helpt in stand houden (Sabat & Harré 1992).

Ik wil hierbij aansluitend licht werpen op de ruimte die de miMakkusclown (kortweg miMakker) creëert voor zo'n alternatieve benadering van mensen met dementie. Het gaat mij daarbij niet om een evaluatie van de effecten van de miMakkusbenadering, maar om een beter begrip van de wijze waarop de clown de persoon met dementie weet te bereiken. De miMakker wordt voorgesteld als een specialist in het contact met mensen waarbij geen beroep meer kan worden gedaan op gewone (cognitieve, talige) middelen voor onderlinge afstemming. "De clown kan [mensen met ernstige dementie] vaak wel bereiken omdat hij niet-gebruikelijke middelen aankan en aandurft."⁴ Dat roept intrigerende vragen op, die ik hier zal proberen te beantwoorden. Wat vergt het aan durf en vaardigheden om als clown dichtbij mensen met dementie te komen? Wat moeten we ons voorstellen bij de 'niet-gebruikelijke' middelen waarvan de miMakker zich bedient? En wat maakt dit tot geëigende middelen om iemand met dementie te ondersteunen in zijn of haar pogingen om een relatie met de buitenwereld aan te gaan?

Om op die vragen een antwoord te formuleren waarbij degenen met dementie ook op het niveau van het *onderzoek* in de gelegenheid worden gesteld verschil te maken, heb ik als onderzoeker (net als de clown) specifieke (methodologische) middelen moeten inzetten. Vragen naar iemands eigen mening en ervaring is bij mensen met een vergaande dementie niet goed mogelijk. Om het onderzoek desondanks zo in te richten dat mensen met dementie, het kennispolitieke programma van disability studies indachtig, daarin subject in plaats van object van onderzoek kunnen zijn, is het van wezenlijk belang om als onderzoeker *deel* uit te maken van de concrete situatie, c.q. de miMakkuspraktijk, waarin de 'stem' van mensen met dementie tot uitdrukking zou kunnen komen. Om de stille voorkeuren en eigen inbreng van (niet of moeizaam sprekende) personen met dementie te kunnen registreren en articuleren, is participerende observatie in het kader van etnografisch veldonderzoek de aangewezen methode.⁵

Dit artikel is gebaseerd op veldwerk dat ik heb verricht door zelf de opleiding tot miMakkusclown te volgen, en veldonderzoek op twee PG-afdelingen waar miMakkers actief zijn.⁶ De miMakkusclown, zo zal blijken, verstaat de kunst van het loslaten, vergeten en weglaten als geen ander. Dat laat onverlet dat deze vorm van clownerie een groot empirisch terrein bestrijkt, wat mij als onderzoeker evenzeer dwingt om zaken weg te laten.⁷ Ik zal bij de analyse van mijn materiaal vooral ingaan op het gebruik van het *lichaam* als instrument in de omgang van de clown en persoon met dementie. Dat lichaam speelt niet alleen een cruciale rol in de praktijk, maar biedt ook een aanknopingspunt om theoretisch te reflecteren op de wijze waarop er contact kan worden gemaakt. Aan het lichaam van de clown moet hard gewerkt worden en ik beschrijf hier enkele cruciale stappen in dat proces. Daarbij zal ik de termen waarin de miMakker zijn of haar eigen werk begrijpt als uitgangspunt nemen, maar ook kritisch bekijken.⁸ Maar eerst zullen we nader met miMakkus kennismaken.

miMakkus

Het doel van miMakkus is contact te maken met mensen die daartoe op de normale, cognitieve manier niet (langer) in staat zijn. Door hun bijzondere benadering brengen miMakkers, zoals de stichting schrijft, “vreugde en rust” binnen de zorginstelling.⁹ De miMakker is geen entertainer die een show komt verzorgen, vooraf een act instudeert, of probeert mensen aan het lachen te maken. Een miMakkusclown richt haar aandacht telkens op één persoon en probeert, improviserend met wat zich in het hier en nu voordoet, bewust mee te gaan in de wijze waarop de ander de situatie beleeft. Daarbij vindt de clown niets gek of ongepast. Clown en bewoner delen ook geen levensgeschiedenis met de emotionele last die daar onlosmakelijk mee is verbonden. Zij delen wel iets anders, het vermogen tot emotioneel contact en communicatie buiten gewone taal en betekenissen om.

De miMakker beschikt over een waaier aan middelen, die op ingetogen, niet-theatrale wijze kunnen worden ingezet, om contact te maken. Zij heeft geleerd om de ander op respectvolle, onderzoekende wijze te benaderen, de geringste signalen op te vangen en op creatieve wijze te verwerken. Zij probeert de zintuigen op subtiële wijze te prikkelen met behulp van een heldere lichaamstaal, beweging, mimiek, (zang)stem en muziek. Elke miMakker beschikt bovendien over haar eigen clownsbagage, waarin vaak een (hand)pop is te vinden; alledaagse gebruiksvoorwerpen zoals een camera, een spiegeltje of paraplu; accessoires die soms ook aan de herinnering appelleren, zoals sieraden, kleding en make-up; doekjes en andere materialen die de tastzin, de smaak, de reuk, het zicht of gehoor kunnen prikkelen.

Er zijn op het moment van schrijven meer dan honderd gecertificeerde miMakkers. Zij hebben met succes de opleiding van de stichting miMakkus doorlopen en beheersen alle competenties die door de stichting als eindtermen zijn geformuleerd.¹⁰ De meeste clowns werkten voorheen binnen de eigen instelling als activiteitenbegeleider; sommigen hebben een andere achtergrond, bijvoorbeeld als verzorgende of groepsleider. Het merendeel van de miMakkers werkt op PG afdelingen van Nederlandse zorginstellingen met de doelgroep van mensen met een vergevorderde fase van dementie. Daarnaast werkt een aantal clowns met een tweede doelgroep, namelijk mensen met een ernstige verstandelijke beperking. (Mijn onderzoek richt zich primair op het werk met de eerste doelgroep, mensen met dementie.)

Ondanks hun gemeenschappelijke opleiding en benaderingswijze, heb je miMakkers in vele soorten en maten. Je hebt dikke en dunne clowns, blonde en rode, oude en jonge, vrouwen en (ongeveer een op de tien) mannen.¹¹ Het uiterlijk van al die miMakkusclowns wordt gekenmerkt door een grote variëteit, met kleurrijke kleding van aantrekkelijke materialen, minimale grime om de mimiek te versterken, en een rode clownsneus als constanten. Die neus dient als een teken van herkenning voor de bewoner, maar ook als een vrijbrief voor de drager ervan, die met die neus ook voor zichzelf de transformatie tot clown markeert. De miMakker stopt veel van zichzelf in haar eigen clown; clownskarakters verschillen dan ook evenveel als hun uiterlijke verschijning. Je hebt chique clowns en er zijn er met een ordinair randje; sommigen

zijn een beetje brutaal, anderen verlegen; de een is vrolijk en opgeruimd, bij de ander domineert de melancholie.

Genoeg gepraat; tijd om de praktijk in te gaan.

De vloer op – acte de présence

Wie als miMakkusclown zo dicht mogelijk bij mensen met dementie probeert te komen, realiseert zich dat zij het risico loopt verloren te raken in een gebied dat zich moeilijk in kaart laat brengen. Hoe moet je je oriënteren als je geheugen begint te haperen? Hoe moet je verder als je tijd-ruimte besef het laat afweten en je niet goed meer weet in welke situatie je je bevindt? Wat doet het met je als je bent vergeten hoe zelfs de meest alledaagse voorwerpen om je heen worden genoemd of waartoe ze dienen? Zulke vragen over de “verwarring die zich aan de grenzen van onze communicatieve orde vertoont,”¹² raken aan de kern van wat clownerie in verpleeg- en verzorgingshuizen voor dementiepatiënten vergt.

Neem Pip, alter ego van Patricia Houtman, die haar uiterste best doet om door de dunne ijslaag van onze interpretaties te zakken.

Lokatie Binnenstad, 20 juli 2010, 10.10 uur

Pip tuurt de gang in. Daar aan het eind zitten mensen. Ze zwaait naar hen, maar weet kennelijk niet of en hoe zij daar kan komen. Ze gaat gebukt, wijdbeens staan: die vloer moet wel veilig zijn, stevig genoeg om haar te houden en verder de gang door te dragen. Hij is bedekt met marmoleum in uiteenlopende kleuren in een wild geschakeerde vlakverdeling. Voor Pip zijn dit enorme obstakels, die vlakken, naden en ogenschijnlijke niveauverschillen waar zij niet zomaar overheen durft. “Loop maar door,” zegt een mevrouw aan Pips kant van de gang bemoedigend. In een soort fantasietaal – misschien kan ze nog niet zo goed praten – heeft Pip zojuist een praatje met haar gemaakt. Onder aanmoediging van mevrouw waagt ze het erop. “Loop maar door, dan zien ze het wel.” Zorgzaam kijkt zij Pip nog lang na. Pip straalt dat uit, dat men zich over haar ontfermt.¹³

Pip is een waaghals maar deze vloer durft ze niet zomaar te vertrouwen. Haar gevoeligheid voor de wankelende grond waarop we staan, deelt zij met sommige bewoners die er volgens Patricia ook last van hebben en die bepaalde overgangen niet goed durven passeren, aan de vloer voelen, er heel voorzichtig op stappen, et cetera. Met haar clownslif dat de wereld telkens opnieuw moet ontdekken, is Pip een verkenner van de materiële ruimte, van de vloer die haar en de anderen moet dragen. De desoriëntatie in Pips houding wordt gezien door de vrouw in de gang. Die vrouw kijkt er niet van op. Ondanks, of beter gezegd dankzij haar dementie, begrijpt zij Pips verwarring. *Samen* zien of weten zij iets – van de vloer en van elkaar – dat voor een gewoon mens verborgen blijft.¹⁴ (Voor mijzelf, bijvoorbeeld, leek de vloer gewoon in orde.) Samen komen zij eruit, samen staan ze sterk.

Van Pips kwetsbaarheid gaat een appèl uit naar haar omgeving. Kort daarvoor was die weerloze staat er nog niet. Voor zij als Pip uit haar kleedkamer tevoorschijn kwam, was Pip nog gewoon Patricia. Aan Patricia heb ik die ochtend, toen ze mij op de afdeling rondleidde, niets van enige zorg over de vloer gemerkt. Dat roept de vraag op wat ervoor nodig is om de overgang te maken van het normale bestaan naar dat van de miMakkusclown.

Om ‘in je clown’ te komen, zoals dat heet, is het in de eerste plaats nodig om jezelf “leeg te maken. Je treedt immers een andere wereld binnen,” aldus de geestelijk vader van miMakkus, tevens clown-docent Arno Huibers.¹⁵ Je komt “van buiten” uit “de drukte”, met je lijf vol spanningen en je hoofd vol gedachten. Die moet je volgens Huibers eerst zien kwijt te raken want “je komt in een wereld van mensen die daar helemaal geen boodschap meer aan hebben, die in een totaal ander tempo leven.”¹⁶ Het leegmaken moet niet letterlijk worden genomen, maar verwijst naar het langzaam laten “wegsijpelen” (Hui 2009) van alledaagse beslommeringen en gaat hand in hand met een proces van vertragen. Beide helpen je te concentreren op je clownskarakter en een bij die clown behorende ‘binnenwereld’, om van *daaruit* contact te kunnen leggen met de buitenwereld en alles wat zich daarin bevindt.

Om jezelf vanuit je rol als clown volledig te kunnen concentreren op de ander, dient het hoofd leeg en het lijf rustig te worden gemaakt. Hierop wordt in de opleiding getraind door middel van uiteenlopende contemplatieve en fysieke oefeningen, die met elkaar gemeen hebben dat ze de aandacht verleggen van een “snel en cerebraal leven” (Pols 1992: 814) naar veel tragere, fysieke processen en eigenschappen. Naast aandacht voor de ademhaling (die onder controle moet worden gebracht) en spanningen in de spieren (die moeten worden losgemaakt), vormt het ervaren van de werking van *zwaartekracht* op het menselijk lichaam daarin vaak een constante. Een moment-opname van een *warming-up*:

Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008

JR: Boven de ribben hangt een juk en aan een juk hangen dingen: aan de ene kant hangt de rechterarm en aan de andere kant de linkerarm. En het gewicht van die armen trekt aan dat juk. Voel maar (...) Uiteindelijk komt het volledige gewicht van alles dat er bovenop staat op de voeten en die worden gedragen door de grond, de aarde. (...) Voel je die aarde? De vloer draagt jou. De vloer geeft zelfs tegendruk: je kan ervaren dat de grond jou omhoog duwt, maar je kunt ook ervaren dat je heel zwaar bent.

Jezelf leegmaken blijkt nauw verbonden met iets dat, paradoxaal genoeg met een wat zweverige term, wordt aangeduid als ‘aarden’ en dat juist moet *voorkomen* dat je in de ruimte gaat zweven. Door jezelf leeg te maken en te aarden, heet het, ontstaat er een fysieke basis die stevig genoeg is om als clown overtuigend in het hier en nu *aanwezig* te zijn en je van daaruit met volle aandacht op de ander te richten. De “daadwerkelijke aanwezigheid van het lijf”, aldus Jan Rauh, miMakkusclown-docent van het eerste uur, is van grote waarde in de omgang met mensen met dementie. Omdat, juist nadat andere zintuiglijk indrukken zijn vervaagd, diens “gevoel of de ander er echt *is* heel lang intact blijft.”¹⁷

JR: Als je niet geaard bent, krijg je geen verbinding met de grond, maar ook geen verbinding met de mensen die op die grond zitten – dan gaat het zweven. En mensen die dement zijn kunnen je misschien niet meer herkennen, of niet meer zien of horen, maar ze ervaren wel of iets [aanwezig is of] zweeft.¹⁸

Merk op dat ik toen ik aan mijn onderzoek begon, in tegenstelling tot medecursisten en docenten van de opleiding, nooit met mensen met dementie te maken had gehad. Als buitenstaander was het nooit in me opgekomen dat iemand met dementie de gevoeligheid aan de dag zou kunnen leggen die Rauh hier benoemt. Ik leerde op die manier van mijn nieuwe sociale omgeving niet alleen iets over hoe de clown met mensen met dementie contact maakt, maar in die omgangsvorm zat ook een impliciete en voorlopige definitie van het leven met dementie verstopt.

Terug naar de clown. Om in Pip te kunnen transformeren, moet Patricia zichzelf steeds weer leegmaken en aarden. Zij vertelt echter hoe zij soms toch wordt afgeleid door wat iemand zegt en daardoor ‘uit haar clown’ kan raken. Dat is erg omdat ze dan haar basis voor contact met de bewoners verliest. Onderweg helpt het fysieke contact met de vloer – stampen als om die op stevigheid te testen, benen die hoog worden opgetrokken en een bepaald loopje ontdekken – haar om te blijven voelen dat zij Pip is. (Voor een ander kan bijvoorbeeld het fluiten van een bepaald melodietje of het terugvinden van de eigen clownstem eenzelfde functie vervullen.)

De vloer helpt Patricia om haar clown in het hier en nu te verankeren. De vloer te voelen en te testen, stelt haar in staat om zich als Pip fysiek in de concrete situatie te storten, in plaats van als Patricia die van zichzelf een metaperspectief inneemt – ook daarin dus boven de concrete werkelijkheid zweeft – en daardoor van alles over de situatie weet en vindt. Patricia neemt het aarden letterlijk. Dankzij de grond onder haar voeten kan zij de overgang maken: uit haar hoofd in haar lijf, helpt de vloer haar te transformeren in Pip. *Dat* de vloer er is, helpt haar vergeten *wat* een vloer is. De vloer biedt Patricia een veilige basis, kun je ook zeggen, om er als Pip alsnog (of beter gezegd: net niet) doorheen te zakken. (Om, nadat hij Patricia heeft geholpen in haar clown te komen, Pip te helpen dichtbij de bewoner te komen.)

Jumping off the clown cliff

Om als clown geloofwaardig met een been door de verpleeghuisvloer te zakken, blijkt een goede voorbereiding vereist. Maar er is ook durf voor nodig. Als miMakker word je weliswaar geleerd om je over je vrees voor het betekenisloze heen te zetten en kies je er zelf voor in het diepe te springen, “[to] jump off the clown cliff” zoals het in het Engels wordt genoemd (Simonds & Warren 2004: 30). Maar toen ik als Joop, mijn alter ego als miMakkusclown, in het kader van mijn praktijkstage (een essentieel onderdeel van de opleiding) voor het eerst een PG-afdeling bezocht, moest ik alles uit de kast halen om mij niet voortdurend vast te klampen aan wat dan ook, zolang het mij maar zou kunnen behoeden voor een vrije val. Niet zonder schroom – mijn hulpeloosheid is voelbaar – citeer ik uit mijn veldnotities van toen.

Lokatie Op de Berg, 11 september 2008, 11.30 uur

Ik sta op en kijk om me heen. Wat zal ik eens. Eerst maar een zucht. De zware stoel naast mevrouw Akker die zojuist iets te eten en te drinken kreeg, schuif ik wat naar achter zodat ik bij haar kan zitten. Ik ben even besluiteloos. Er gebeurt helemaal niks als ik daar zo zit. Ook niet als ik de dames goedemorgen zeg en kijk naar mevrouw Berends die troebel voor zich uit staart. Dan maar wat proberen, denk ik opgelaten, maar wat te doen? Geen spullen omhanden, mijn koffer met clownsbagage staat nog bij de andere tafel. Voor mevrouw Akker staat een kopje thee en een glas appelsap. Ik hel wat naar voren zodat ik aan het kopje thee kan ruiken. Mevrouw lijkt verrast en kijkt me nu voor het eerst aan. Ik kijk terug en zeg iets over lekker en thee en zo. Haar blik glijdt weer langzaam weg. Help wat nu? Ik toeter met mijn mond een deuntje. Geen reactie. Dat kopje staat er verder ook maar te staan. Op tafel laat mijn hand een flinke zweetplek achter.¹⁹

Zoals Jan Rauh bij een later stagemoment constateerde, liep mijn hulpeloosheid als Ruud door de gezochte hulpeloosheid van Joop heen. In het gesprek dat volgde op mijn vuurdoop, legde opleidingscoördinator en miMakkusclown-docent, tevens mijn stagebegeleider Trudy Schambergen de vinger genadeloos op de zwakke plek. Niet dat er niets werd besproken dat goed verliep, maar dat is van ondergeschikt belang voor het punt dat ik hier wil maken, als antwoord op de vraag naar wat het vergt om als clown contact te maken met mensen met dementie. Wie in het voetspoor van Pip en haar collega's ervaart hoeveel moeite het kost om niets vanzelfsprekend te laten en je aan de situatie over te leveren, realiseert zich pas hoezeer wij normaal gehecht zijn aan de betekenisvolle orde van alledag.

Evaluatiegesprek, 11 september 2008

TS: Het zijn eigenlijk al hele menselijke invullingen van hoe wij dat doen. Wij vinden een kopje en ruiken eraan of drinken eruit, zo doen wij dat, zo van ja, ik heb ook niets anders te doen. Maar de clown wel en die mevrouw ook. (...) Jij zit in de betekenis, maar met die betekenis is zij helemaal niet bezig waarschijnlijk. Dat ding, daar staart ze naar, of ze er over denkt is ook nog maar de vraag. (...) Daarom is het heel belangrijk dat je loskomt van de betekenis.

Hoewel ik in theorie wist van de opdringerigheid van betekenisfuncties, was ik er in de praktijk met open ogen ingetuind. Ik mompelde iets in de trant van hmm, gezellig, lekker een kopje thee. Ik zag een oude vrouw en een vertrouwd object, schakelde door naar de wereld van mensen-onder-elkaar en vertrouwde op *overeenstemming* over een betekenis waarvan het maar de vraag was of die werd gedeeld.

Het bleek voor mij als clown-in-de-maak buitengewoon lastig om het op de vloer zonder geruststellende laag betekenissen te stellen. Daardoor sloot ik allerlei mogelijkheden bij voorbaat uit. Door van eigen ideeën, plannen en verwachtingen uit te gaan, sluit de clown zich af van het spel dat zich in de situatie zelf kan onvouwen.

TS: Je tilt de koffer op en zet hem op tafel. (...) Als je niets zegt en je maakt hem heel langzaam... Want voor haar is het ook: wat gaat er gebeuren? Maar jij maakt boem die

koffer open en zegt: “Zullen we eens kijken.” Nee, ga met haar mee want *jij weet ook niet* wat er in die koffer zit. Jij bent als clown ieder moment nieuw, het is ook jouw verwondering! Daarmee geef je haar de tijd om daarin mee te gaan maar ook jezelf om [daarin] samen met haar [te zijn]. (...) In die hoek zitten alle spelmomenten die je niet gezien hebt, in het feit dat je er betekenis aan gaf. Ook onbewust, zo doen wij dat gewoon. Koffer: zit iets in. Nee, de koffer is ook een geheim.²⁰

Vooropgezette *ideeën* en denken over wat te *doen* zijn funest voor het contact dat zich rond het clownspel kan ontwikkelen. Maar doordat ik mij er voortdurend van bewust was dat ik in feite *geen idee* had *wat* te doen, en er van de mensen voor wie ik kwam ook niets leek uit te gaan, zocht ik steeds meer houvast bij mijn spullen – bij de clownsbagage die ik bij me had en die niet voor niets een “koffer vol veiligheid” wordt genoemd.²¹ De evaluatie ging verder:

TS: Wat was voor jou het moeilijkste?

RH: Gewoon van wat zal ik nou eens doen?! Want alleen maar niks doen (...) is haast niet te doen, dus dan greep ik naar mijn spullen. (...)

T: Het leek alsof je gaandeweg nerveuzer werd en het lastiger begon te vinden. Omdat je steeds minder oppikte van de mensen en meer met spullen bezig ging. Bijvoorbeeld mevrouw Caspers reageerde echt op het vogeltje en ineens zette jij dat vogeltje weg. En ik dacht, hè waarom? Hier is heel veel spel en je zet het weg! Het was alsof jij iets had van: en nu iets anders.

R: Ja, ik had een plannetje want ik wou naar die heren toe, denk ik.

T: (...) Ga niet uit van je idee. (...) Ze was gek op je, ze was gek op het vogeltje (...) en toen ineens: boem, weg. Dat was heel abrupt, er was nog niks afgemaakt. (...) Het was jouw plannetje. Vervolgens ging je bellen blazen bij meneer Bos. En ik dacht waar komt dat vandaan? Maak eerst contact met hem! Ik zag dat je in een soort *mood* kwam van desperaat spullen zoeken.²²

Bij een andere gelegenheid constateerde Arno Huibers dat mijn zoeken naar iets om te doen ook in mijn hele manier van bewegen kroop: “Dan zie ik je in je handelingen denken. Dan weet ik: je bent al niet meer bezig met die mevrouw maar je bent ergens anders in je gedachten.”²³ Ideeën en andere cognitief beladen activiteiten kruipen waar ze niet kunnen gaan. Misschien was mijn fysieke basis nog niet stevig genoeg en kropen er daardoor telkens gedachten naar binnen. Gedurende mijn hele stage moest ik, telkens wanneer ik als Joop een huiskamer met mensen met dementie binnenkwam, die dwingende stem die bijna smeekte om een aanwijzing van de regie (‘probeer dit’, ‘kijk daar’, ‘kom hier’) en die in lichte paniek constateerde dat er wat dat betreft van de aanwezige bewoners niets te verwachten viel, tot zwijgen brengen: er *hoeft* helemaal niets te gebeuren, wacht nu eerst maar eens af.

Ook *woorden* gingen voortdurend de concurrentie aan met cognitief minder beladen afstemmingsmechanismen. Kennelijk huiverig mijn houvast in de vertrouwde orde los te laten en mij aan de situatie over te geven, probeerde ik mijzelf steeds aan te sturen, mijn aanwezigheid een doel en richting te geven, door mijn handelingen

te benoemen – beging ik de vergissing mijn doen en laten te ‘ondertitelen’ zoals dat heet.

TS: Zodra je ondertiteling geeft is het spel klaar. Je zei: “Ik heb het zo warm.” Dat *hoef* je helemaal niet te zeggen, je kunt dat laten zien door je jas uit te doen... Maar “Ik heb het zo warm.” Klaar, dat is een mededeling (...), meer iets om jezelf te laten horen, van hier ben ik of zo, het was meer jezelf neerzetten.

RH: Ja, opdat ze maar zouden opkijken, van: hallo, hier sta ik.²⁴

In de zwijgzame omgeving waarin ik mij had begeven, lichtte de vertrouwde taal telkens geruststellend op als een boei in het duister.²⁵

Inmiddels zijn we anderhalf jaar verder. Veel bewoners hebben de hen resterende betekenissen in de tussentijd verder zien verdwijnen. En terwijl ik probeerde mijn ideeën over clownerie en dementie onder woorden te brengen, heeft Patricia juist steeds beter geleerd om de verleiding van taal te weerstaan en haar gevoel van desorientatie *fysiek* neer te zetten. Haar clown, Pip, kan het inmiddels zonder de geruststellende ondertiteling stellen die haar handelen – althans voor haarzelf – doelgerichtheid en betekenis zouden geven. Zij durft haar houvast los te laten en springt in het diepe. Zij vertrouwt erop dat een ander haar wel zal opvangen.

Pip *wordt* opgevangen. Haar weerloze onbeholpenheid (cf. Bernlef 1987) biedt bewoners de kans een verrassende rol te spelen. De situatie zoals die zich in de gang ontvouwt, verstoort het rijtje clichés over dementie (het beeld dat de dementerende met alles geholpen moeten worden en niets meer weet of kan). De vrouw die Pip opvangt, is niet langer slechts een object van eenzijdige zorg en onze angst voor het niets. In het contact met Pip ontloopt zij zich als iemand die zich over een ander mens ontfenmt, haar bemoedigend kan toespreken, die de ander begrijpt en kan helpen.

Afstemmen

Mijn sprong in het diepe was dan misschien wel gedurfd en (‘droog zwemmend’) goed voorbereid, maar voor mijn gevoel (en dat van mijn docenten) ging ik nog op alle fronten “veel te snel.”²⁶ Om te kunnen begrijpen in welke opzichten dat zo was – en voor een nader antwoord op de vraag naar de aard van de middelen waarover de miMakker beschikt – moeten we ook op beschrijvingsniveau een pas op de plaats maken. We gaan terug naar het vroege voorjaar van 2008, toen ik als deelnemer aan de opleiding van de stichting miMakkus mijn eerste schreden op het clownspad zette. Een van de belangrijkste dingen die ik toen leerde, was dat je als clown volledig moet *afstemmen* op de ander. De miMakker, heet het, “vertrekt altijd waar die ander is, waar dat ook is.”²⁷ Met ‘waar iemand is’ en bereikt kan worden, werd mij al snel duidelijk, bedoelen ze niet slechts een lokalisering van de ander in de ruimte, al blijkt fysieke afstemming hier wel een belangrijke rol in te spelen. Het peilen waar iemand zich bevindt, moet anderzijds ook niet psychologisch worden opgevat, als een kwestie van

je inleven in wat er in de ander omgaat, hoewel er wel een belangrijke rol blijkt te zijn weggelegd voor het bewust richten van de aandacht.

Om met het laatste te beginnen: als clowns-in-opleiding oefenden we onder meer te schakelen tussen een naar binnen gericht bewustzijn dat elke externe prikkel weert, en een vorm van aandacht die juist op de buitenwereld is gericht. De belangstelling voor buiten ging uit naar één specifieke prikkel, een pluisje op de vloer bijvoorbeeld, of er kon een wijder bewustzijn van de omgeving ontstaan. Het ging er daarbij telkens om “het verschil te ervaren”, zodat we subtiele veranderingen in richting, intensiteit en bereik van de aandacht ook bij de bewoners zouden leren waarnemen. Het vermogen om zulke verschillen te ervaren, is iets dat de clown en iemand met dementie volgens Jan Rauh zouden kunnen delen. “Dat zal bij bewoners ook zo zijn, waarom zou het bij hen anders zijn?” Hoe het ook zij, volgens Rauh is het voor ons als clowns een goede manier om “te ervaren hoe het [voor iemand met dementie] zou *kunnen* zijn,” juist doordat “wij dat expres kunnen oproepen.”²⁸

Rauh wijst in dit verband op een specifieke staat waarin je bewoners vaak kunt aantreffen, waarbij de aandacht half naar binnen, half naar buiten, maar *nergens specifiek* op gericht is. We kunnen hierin volgens Rauh meegaan door onze “blik op wijd” te zetten waardoor het beeld wazig wordt en je “wel dingen mee krijgt” maar de “mensen vlekken worden.”

Les 1 ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008

JR: Het zijn silhouetten; *waarschijnlijk* zijn het mensen, maar vraag me niet of iemand een bril op heeft (...). Dit is een manier om bij jezelf te blijven; het is een soort tussenfase naar er weer zijn en er helemaal niet zijn. De bewoners kunnen dit ook heel goed, hè? (...) Op deze manier kan ik toch wat open houden, zonder dat ik informatie opneem.

Om te voelen ‘waar de andere persoon zit’ probeert de miMakkusclown ‘mee te gaan’ in (veranderingen in) de aandachtssfeer die zij bij de ander waarneemt. Dit meegaan met, laten we zeggen, de aandachtige oriëntatie van de bewoner, is volgens onze docent “elementair anders” dan een oppervlakkige imitatie en zeker geen na-aperij. (Een buitenstaander zou bij een ‘clown’ kunnen denken aan iemand die je na-aapt en daarmee belachelijk maakt). Het onderzoekend meegaan vertegenwoordigt daarentegen juist een vorm van nieuwsgierige aandacht voor de onbekende manier waarop iemand anders de dingen mogelijk ervaart. “Ik ga niet iemand kopiëren of nadoen, maar ik ga [mee] in de binnenwereld”²⁹ en ervaar hoe dit voor de ander zou kunnen zijn.

Zoeken ‘waar de ander zit’ is als gezegd meer dan een mentale oefening in empathie vooral ook een kwestie van afstemming van lichamen onder elkaar. “Het lichaam is zo essentieel.”³⁰ Het *leren onderscheiden* tussen subtiele veranderingen in en verschillen tussen de manieren waarop iemand lichamelijk aanwezig is, staat daarbij opnieuw in dienst van de vraag of je als clown kunt *meegaan* in het ritme, de intensiteit, de emotionele stemming en specifieke vorm van diens fysieke presentie.

Het dichtst bij mensen zou hun eigen ademhaling liggen. Om die adem bij de ander te kunnen waarnemen, moet je de tijd nemen maar ook dichtbij degene komen.

Evaluatiegesprek, 22 oktober 2008

TS: Ik zie dat je fysiek teveel op afstand blijft, al is dat ook een kwestie van afstemming en niet altijd mogelijk. Integendeel. Maar er zijn een heleboel momenten dat ik denk: ga, ga dichterbij! (...) Wat je bij die meneer probeerde was heel mooi. Je ging neuriënd mee in zijn geluid. (...) Maar je ging tegen zijn ademhalingsritme in en dan ben je niet meer bij hem. Als jij zijn ademhaling in de gaten houdt en je neemt eerst die adem over en laat van daaruit het neuriën beginnen, dan ben je afgestemd. Als dat lukt, om vanuit het ritme van de ander, vanuit de adem, dat [neuriën] te laten ontstaan, dan ben je ook niet onthand, want dan gaat het bij jou ook stromen.

Bij het afstemmen op iemands fysieke aanwezigheid gaat het dus, opnieuw, niet zozeer om de buitenkant, maar om de ervaring of het gevoel dat eraan vastzit. Door mee te gaan – en meegenomen te worden – in iemands ademhaling, zou je bijvoorbeeld een spanning of ontspanning bij iemand kunnen ervaren. Door mee te gaan iemands emotionele stemming, zou je bijvoorbeeld vreugde of verdriet bij iemand kunnen ervaren. (En vanuit die afstemming zou je vervolgens kunnen proberen *invloed* op de ander uit te oefenen, maar daarover later meer.) Rauh geeft aan dat afstemming buiten geijkte zintuiglijke gewaarwordingen om gebeurt: “Voel je het verschil? Als ik vlakbij sta hoef je het niet eens te zien of te horen, dan kun je het bijna voelen. En dat heeft een enorme impact.”³¹

Ook aan (meegaan in) hoe iemand zich in de ruimte bevindt of zich beweegt, zit volgens onze leraar een ervaring vast:

Les 1

JR: Op het moment dat jij zo loopt, kan ik daar als clown ook in mee. Niet dat ik dan die stapjes moet overnemen, maar dan neem ik die *instelling* over. [Terwijl wij half in onszelf verzonken door de ruimte lopen, loopt Rauh even samen met een van ons op]. Zo kan je aanvoelen hoe het voor mij zou kunnen zijn en dan kun je daarbij aansluiten en dan kunnen we misschien iets gemeenschappelijks vinden.

De miMakkusclown is iemand die zich kan voorstellen ‘waar de ander zit.’ Iemand die, in de woorden van Rauh, de *instelling* van de andere persoon overneemt. De ‘instelling overnemen’ is een gelukkige term, juist omdat hij een alternatief biedt voor een gedwongen keuze tussen inleving en uiterlijk nadoen. Wat de clown zich voorstelt, hoe hij zich *instelt*, is nauw verbonden met openstaan voor prikkels van de ander en het vermogen om in de wijze waarop die ander met aandacht en fysiek aan- of afwezig is, nieuwe nuances te leren onderscheiden. De instelling overnemen – niet zozeer van binnen, in gedachten, maar al doende. Afstemmen is een kwestie is van “blijven zoeken”, wat juist wordt vergemakkelijkt door het “denken los te laten.”³² Het is een kwestie van “onderzoeken: wat doe jij? En: wat is jouw taal? (...) Waar zit die [persoon] ergens, in wat voor sfeer?” Door af te gaan “niet op wat *jij bedenkt* maar op wat diegene *doet*.” En vooral ook door te kijken: “kan ik daarin mee, kan ik het aanvullen zonder [de leiding van jou] over te nemen?”³³ Waarbij je idealiter als vanzelf wordt meegenomen en iets samen kunt doen.

Als ik ergens te snel ging dan was het wel in het zoeken naar dit uitgangspunt. “Afstemmen kost tijd.”³⁴

Neuzen af – entr’acte

Samenvattend hebben we gezien hoe de miMakker gebruik maakt van technieken als leegmaken en aarden om de vertrouwde orde los te laten, teneinde beter te kunnen aansluiten bij de wijze waarop iemand met dementie de situatie beleeft. Het clownslif bleek echter telkens concurrentie te ondervinden van cognitief beladen middelen voor onderlinge afstemming, zoals vooropgezette ideeën, vertrouwde betekenisfuncties en plannen. Om dichterbij iemand met dementie te komen en in het contact te kunnen vertrekken vanuit waar diegene is, bleek het wezenlijk om de instelling van de ander over te nemen. Toch zijn we er daarmee nog niet.

Voor hij toekomt aan zoeken waar de *ander* zit, moet de miMakker in spé uitzoeken “waar zijn clown zit.” De clown klonk het in een van de eerste lessen die ik volgde, mag “in tegenstelling tot een acteur niet in verschillende lagen zitten.” Hij heeft “geen dubbele lagen of verborgen agenda.” Een clown houdt geen schijn op: “de clou is dat wij ons nu net wel moeten verraden.” De clown speelt eerst dit en pas dan iets anders. “Maar er is wel een soort *basis* en dat ben je zelf.”³⁵ Een clown is dan ook “niet een ander persoon die je [zoals een hoed of jas] eventjes opzet en aandoet. (...) Het startpunt ben je zelf.”³⁶ Een clown, vertelt Schambergen, “pelt alles af tot de kern van zijn authenticiteit. Tot hij er alleen in zijn pure argeloosheid staat. Een clown is geen rol. Dat ben je zelf” (Hui 2009: 3).

Een misverstand ligt hier op de loer. Want wie of wat ben je zelf? Die zoektocht naar de ‘eigen clown’ zal ik niet empirisch, maar via een kleine theoretische omweg benaderen. Daarmee voeg ik een laatste element toe aan de beantwoording van de vraag naar het soort middelen dat de miMakker in huis heeft om contact te maken met mensen met dementie.³⁷ Om te begrijpen wat het betekent om een ‘authentieke clown’ in ‘jezelf’ te ontdekken, richten we ons opnieuw op het lichaam. Het lichaamsbegrip van de wetenschapsonderzoeker Vinciane Despret (dat schatplichtig is aan de emotieleer van William James) biedt hierbij houvast.

Despret’s lichaamsbegrip is om te beginnen relationeel: het lichaam wordt gedefinieerd in termen van het vermogen om door *andere* elementen te worden geraakt, aangedaan of bewogen. Het lichaam moet bovendien dynamisch worden opgevat. Bruno Latour, wiens interpretatie ik hier volg, vat het lichaam op als een interface dat dichter beschreven wordt “*as it learns to be affected by more and more elements*” (Latour 2004: 206). Om dit te verduidelijken moeten we de wereld van het verpleeghuis even achter ons laten en maken we kennis met die van de parfumindustrie. Onder verwijzing naar werk van Geneviève Teil, wijst Latour op de moeite die het kost om een ‘fijne neus’ te ontwikkelen voor subtiele verschillen tussen allerlei geuren.

To register those contrasts one needs to be trained through a week-long session. Starting with a dumb nose unable to differentiate much more than ‘sweet’ and ‘fetid’ odours, one

ends up rather quickly becoming a ‘nose’ (*un nez*), that is, someone able to discriminate more and more subtle differences and able to tell them apart from one another, even when they are masked by or mixed with others (Latour 2004: 206-7).

Parfumindustrie en clownerie bij dementie hebben niet veel met elkaar gemeen, maar theoretisch gezien biedt dit relationele lichaamsconcept goede aanknopingspunten om te analyseren wat er met iemand gebeurt wanneer die in een clown transformeert. Een miMakker worden, kan vanuit dit kader worden begrepen als het *verwerven van een gevoelig lijf*, als een dynamisch proces waarbij de aspirant-clown leert “openstaan voor prikkels van buiten.”³⁸ De miMakker, hebben we in de vorige paragraaf gezien, gaat het uiteraard niet speciaal (hoewel soms ook wel) om geuren, als wel om in overdrachtelijke zin een ‘fijne neus’ te ontwikkelen voor uiteenlopende, onopgemerkte, verscholen of gemaskeerde verschillen bij de persoon met dementie en in diens omgeving. Dat haar *clownsneus* bij uitstek ook het lichaamsdeel is waarmee de clown zich van normale mensen onderscheidt, is een gelukkig toeval: juist ook in fysiek opzicht mag de rode neus gelden als een teken van de overgang die de drager van dit ‘kleinste masker ter wereld’ heeft doorgemaakt, c.q. diens nieuw verworven sensitiviteit voor prikkels van buiten en de vaardigheid daarin onverwachte nuances te onderscheiden.

Vanuit dit kader bezien, vergt het geen psychologisch zelfonderzoek maar betekent de clown ‘in jezelf’ vinden: een *lichaam* verwerven waarmee je leert afstemmen op de *ander*.³⁹ Dat wil zeggen: een lijf waarmee je steeds genuanceerder leert differentiëren tussen verschillen in hoe de ander zich met aandacht, fysiek, zintuiglijk op de wereld richt. Een technische term voor het verwerven van een gevoelig lichaam is *articulatie*. Dit begrip verwijst naar de verfijning van het bewustzijn en vermogen om over verschillende indrukken te *spreken*, maar verdisconteert ook dat uiteenlopende prikkels tot ander *gedrag* gaan leiden (p. 210).

In het geval van de ervaren miMakkusclown zien we beide aspecten terug. MiMakkers proberen als gezegd nieuwe, niet eerder opgemerkte nuances bij de bewoners te zien en weten die vaak ook te benoemen (over hun ervaringen spreken miMakkers dikwijls als fijnproevers onder elkaar). Maar de miMakker leert ook het denken los te laten en zich te laten raken door wat zij meemaakt en opvangt, waardoor het ook bij haar gaat ‘stromen.’ Gearticuleerd is de clown die niet alleen registreert, maar die ook *in vervoering* wordt gebracht – geroerd, aangedaan, en tot specifieke reacties bewogen – “*to learn to be affected*, meaning ‘effectuated’, moved, put into motion by other entities, humans or non-humans” (p. 205).

Om de clown die verschillen weet te appreciëren in je zelf naar boven te halen, of beter gezegd: te articuleren, is als gezegd *oefening* nodig. ‘Van nature’ blijft het lichaam onaangedaan onder het bombardement van prikkels van buiten; de verscheidenheid aan geuren is bijvoorbeeld pas aan iemand besteed na intensieve training van diens zintuigen (met behulp van geurstalen, een ervaren docent, etc.). Men moet geschikte *condities* creëren om zichzelf te kunnen verliezen en externe krachten bezit van zich te kunnen laten nemen, zoals Gomart en Hennion betogen in hun studie over uiteenlopende vormen van *passie*. “Active work must be done to be moved” (Gomart

& Hennion 1999: 227) – ook in het geurlab, waar het lichaam leert om open te staan voor “*hitherto unregistrable differences through the mediation of an artificially created set-up*” (Latour 2004: 209).

Omdat van de miMakker wordt gevraagd om nieuwe, subtiele en gewoonlijk onopgemerkte verschillen en veranderingen bij bewoners en hun omgeving te appreciëren, moeten er in haar opleiding niet minder specifieke leeromstandigheden worden gecreëerd. Er moet actief werk worden verzet opdat die nieuwe gevoeligheid kan worden verworven. Achter de rode neus van de miMakker gaan dan ook jarenlange ervaring van docenten, talloze rek- en strekoefeningen, theatertechnieken en andere kunstgrepen schuil. “All those artificial set-ups are simultaneously *layered* to make my nose sensitive to differences, namely, to be moved into action by the contrast between two entities” (p. 209).

Het lichaam van de clown is kortom een precisie-instrument dat stukje bij beetje wordt verworven in de theaterstudio en tijdens de stage, en dat in de praktijk telkens opnieuw moet worden gecalibreerd, c.q. afgestemd op waar de ander is. Omgekeerd wordt met het nieuwe orgaan tevens een meer gedifferentieerde *wereld* verworven. “Acquiring a body is thus a progressive enterprise that produces at once a sensory medium and a sensitive world” (p. 207). Dat geldt voor de wereld van de parfumin-dustrie, waar dit citaat naar verwijst, maar ook voor de miMakkuspraktijk. Zonder de ‘voelsprietten’ van de clown – een heel ander gevoelsorgaan dat miMakkers zelf vaak noemen wanneer zij over hun lichaam spreken – blijft de wereld van iemand met dementie flets en non-descript. Allerlei schakeringen in ‘waar de bewoner zit’ en een ‘fijne neus’ voor zulke verschillen – ‘daar waar de eigen clown zit’ – worden in een en hetzelfde proces verworven.

Het vinden van de eigen clown is een kwestie van lange adem. Maar de aspirant-clown wordt in het zoekproces niet teruggeworpen op zichzelf, of op wat we ten onrechte zouden kunnen aanzien voor een ‘zuivere kern’, een ‘onbedorven staat’ die ergens diep ‘van binnen’ schuilt. Een rijkgeschakeerde clown wordt gearticuleerd in relatie met een al even gedifferentieerde buitenwereld, als twee zijden van dezelfde medaille. De clown in jezelf vinden betekent: leren om door *andere* elementen dan jezelf in vervoering te worden gebracht:

an articulate subject is someone who learns to be affected by others – not by itself ... – a subject only becomes interesting, deep, profound, worthwhile when it resonates with others, is effected, moved, put into motion by new entities whose differences are registered in new and unexpected ways. Articulation [means] ... being affected by differences (Latour 2004: 210).

In het spel van de miMakker zitten geen dubbele lagen. Zijn karakter bevindt zich aan de oppervlakte. Maar onder het gevoelige oppervlak waar de wereld van de ander de clown weet te beroeren, zit een *gelaagd* lichaam.

Bewogen bestaan

Dankzij een veellagig, gevoelig gemaakt lichaam, leert de clown af te stemmen en te vertrekken vanuit waar de ander zit. De aandacht is tot nu toe vooral gevestigd op de moeite die het kost om bij dat uitgangspunt te komen, c.q. de articulatie en verdieping van de *clown*. Maar hoe zit het intussen met de *pointe* van clownerie bij dementie, c.q. de wijze waarop *iemand met dementie* in zijn of haar ontmoeting met de clown wordt geholpen om een relatie met de buitenwereld aan te gaan? Voor een antwoord op deze laatste onderzoeksvraag keren we terug naar de praktijk. De neuzen mogen weer op.

Neem mijn ontmoeting met meneer Daniëls, met wie het op de gewone (talige) manier moeilijk communiceren was. Maar hij bleek wel degelijk gevoel aan de dag te kunnen leggen voor verschillen in intensiteit, ritme en vorm van mijn aandacht en aanwezigheid als Joop. In het fragment wordt ook duidelijk dat mijn aanwezigheid meer behelst dan louter *meegaan* met de sfeer waarin de heer Daniëls zich bevindt. Dit vormt weliswaar het vertrekpunt van de ontmoeting, maar is geen doel op zich. Het ultieme doel van de miMakker is de *ander te raken*. En net als bij de clown zelf, speelt het lichaam ook bij de articulatie van de persoon met dementie een sleutelrol. De clown neemt de instelling van die persoon over, maar doet tevens een beroep op diens latente vermogen om, net als ieder ander, een ‘gevoelig’ lichaam te verwerven.

Lokatie Op de Berg, 8 oktober 2008, 11.00 uur

Meneer Daniëls' mond is onophoudelijk mummelend in beweging. Wat doet hij met zijn mond? Kan ik dat ook? Ik probeer het. We wisselen gefronste gezichtsuitdrukkingen. Maar hoe moet het nu verder? In de rand van mijn hoed heb ik die ochtend een verse dahlia gestoken. Ik breng hem in het spel door de klank in mijn mond te nemen: “Daaaa, liiii, jaaaa.” Hoger, lager... Bij de “jaaaa” raak ik een snaar bij hem. Meneer Daniëls doet mee: “Jaaahaahh...” klinkt het. Jan regisseert me vanuit de achtergrond door aan te geven dat ik deze man de ruimte moet geven, even moet afwachten en dat hij wel komt. Als het lang duurt, maak ik met mijn mond blaasmuziek en wacht weer af. Meneer Daniëls pikt het op met zijn mond. We wisselen elkaar af en kijken elkaar aan. Hij geeft mij een vriendelijke blik. Ik glimlach. Er klinkt na enige tijd een soort liedje. Zo gaat het een poosje door, hoe lang?

De dementerende heer Daniëls blijkt net als de clown een lichaam te bezitten dat gevoelig kan worden geraakt, dat (actief) kan meedoen met en zich (passief) kan laten meevoeren op de stroom prikkels van buiten en dat daarin leert differentiëren tussen geluid en stilte, hoge en lage klanken, tussen een respectvolle en onoprechte vorm van aandacht. Mijn stagebegeleider Jan Rauh:

Evaluatiegesprek, 8 oktober 2008

JR: Ik zag dat je soms (...) nog zo met jezelf bezig bent (...) dat je de afstemming verliest en niet ziet wat er bij die ander gebeurt. Dan zie ik je bijna denken: zal ik nou zus of zal ik nou zo, terwijl je de oplossing zo kunt oprapen. Op andere momenten pak je dat wel op [zoals met meneer Daniëls]. (...) Je ziet het resultaat: als de instelling is om die man na

te apen of belachelijk te maken... Maar zo zit je daar niet, je zit daar met alle respect. En ik zie dat die man merkt: Hé, er komt iets terug. Hé, die figuur probeert mij te begrijpen. (...) Op zeker moment zag ik bij jou: nou, ik hoef niet meer te denken. Het waren net twee mensen die in een totaal andere taal aan het communiceren waren.⁴⁰

Het gaat hier om nuances die meneer Daniëls ‘van nature’ misschien niet of nauwelijks zou hebben opgemerkt. Ik schrijf ‘van nature’ in plaats van ‘gewoonlijk’ om de aandacht te vestigen op de artificiële condities die de clown door middel van zijn spel creëert – op de gelaagdheid van de ogenschijnlijk simpele en eendimensionale handelingen (met een oplossing die ‘gewoon voor het oprapen ligt’) waarmee hij aan het lichaam van de ander appelleert. Uiteraard is de dagelijkse realiteit van het verpleeghuis niet minder kunstmatig en ingrijpend in de wijze waarop hij de ervaring van bewoners medieert. Van belang is slechts welke condities voor de articulatie van deze specifieke persoon het meest *genereus* zijn (Gomart 1999: 267). Dat wil zeggen: welk spoor deze persoon de meeste kans, de beste gelegenheid biedt om een gevoelig lichaam te verwerven; welke mediatie juist bij meneer Daniëls de meest levendige indrukken genereert.

Eerst wit, dan grijs, dan... rood!

Door aan te sluiten bij waar de bewoner mee bezig is, kan er iets gemeenschappelijks ontstaan. Dit ‘iets’ waar het de miMakker om te doen is, kan onverwacht, ontroerend, gevarieerd of uitbundig, maar kan – niet alleen in de ogen van kritische derden – ook teleurstellend weinig zijn.⁴¹ Want soms doet het gezelschap van de clown de bewoner zo goed als niets, lijkt het. Vooral mensen met een vergevorderde dementie zijn soms heel stil, diep verzonken. Het lichaam is er nog wel, maar de doffe aanwezigheid ervan staat in groot contrast met het gevoelige lichaam van de clown dat juist volledig is toegerust om nieuwe “tintelingen” op te vangen.⁴² Het ‘bewonerslichaam’ is op het eerste gezicht ontoegankelijk, onveranderlijk en blijft, ook als het rusteloos en voortdurend in beweging is, schijnbaar onbewogen ten overstaan van de wereld eromheen. Wat kan de clown voor zo iemand betekenen?

Misschien wel het moeilijkst te bereiken zijn mensen die ‘in een koker zitten.’⁴³ Neem mevrouw Janssen die ik tijdens mijn stage heb ontmoet, al is dat laatste teveel gezegd voor wat zich aanvankelijk tussen ons afspeelde. Rond mevrouw Janssen was een massieve muur opgetrokken uit ondoorgrondelijk, repetitief taalgebruik. “Eerst-witdangrijsdanzojawitgrijszoja, witgrijsjaja” klonk het hard en doordringend door de kamer, met maar af en toe een korte pauze. Wat bedoelde ze toch te zeggen? Fout, wist ik inmiddels, ik moest niet in de betekenis maar in de cadans of de emotie van haar stem proberen mee te gaan – in de gevoelslaag die los van de inhoud van wat zij zegt kan worden ervaren.⁴⁴ “Dat is het geheim,” had ik geleerd: “Samen met haar voelen waar zij zit en jij ook. Van daaruit gebeurt er iets.”⁴⁵

In dit geval gebeurde er helemaal niets. Mevrouw Janssen leek zich helemaal niet bewust te zijn van mijn aanwezigheid en bleef schijnbaar onverschillig onder mijn

pogingen haar instelling over te nemen, laat staan mijn moeite om te begrijpen waarover zij het had. Om de ander dan toch te bereiken en tot ‘verschilligheid’ aan te zetten, moet de clown uit een ander communicerend vaatje tappen en een impuls geven. De miMakkusclown en docent Titia Brassé:

TB: Dat helpt ook wel eens, een impuls geven, zodat je [iemand] in een glimlach kunt tillen. (...) De woorden doen er niet meer toe. Het gaat om de toon: of het een vraag is, een uitroep, boosheid. Bij haar. (...) Zij geeft het steeds aan, maar dan geef ik ook wel eens een impuls om haar eruit te tillen.⁴⁶

“Houd het klein,” luidde het weliswaar in een van de oriëntatielessen. Want geef je te veel ineens dan “overspoel je de ander met prikkels” en loop je kans haar “onmiddellijk te verliezen.”⁴⁷ Een bewoner zou ook kunnen schrikken of boos kunnen worden, maar dat betekent niet dat je niets zou moeten proberen. Clownerie met mensen met dementie is een kwestie van wat Brassé noemt “balanceren tussen heel klein houden en groter durven gaan (...), want om reacties los te maken, moet ik het groter maken.”⁴⁸ Zo nodig tot aan het absurde toe, leert een les die speciaal aan dit thema is gewijd.

Les 18, ‘Absurderen’, Eindhoven, 1 oktober 2008

JR: Bij iemand die helemaal is afgesloten, kan het net dat zijn waardoor je die eruit krijgt. Om iemand eruit te halen, om iemand die in een koker zit eruit los te weken, is soms zoiets extreems nodig en dan hebben wij als voordeel dat we als clowns veel meer mogen dan anderen. Dat het mag is één, dat je het durft en kunt is nog iets anders.

Ik had in het geval van mevrouw Janssen misschien kunnen gaan huilen of, als ik het had gedurfd, een andere mateloos overdreven clownsemotie kunnen tonen.⁴⁹ Wat werkt valt niet te voorspellen, maar is altijd (ook weer) een kwestie van afstemming op het *specifieke* van wat zich voordoet, van zoeken door *deze* clown naar wat *deze* bewoner in *deze* situatie interesseert.⁵⁰

Toch valt er ondertussen wel iets te zeggen over de condities die het meest geneeus zijn voor de articulatie van de persoon met dementie, c.q. de wijze waarop de clown hem of haar kan stimuleren een relatie met de buitenwereld aan te gaan.⁵¹ Anders dan de indruk die eerder mogelijk is ontstaan, moet de miMakker ten eerste weliswaar *meegaan* in de wereld van de bewoner en diens instelling overnemen, maar de ander ook telkens de gelegenheid bieden om met de clown te *verschillen*. De clown zoekt aansluiting bij wat iemand *kan* en *doet*, in plaats van te benadrukken wat als gevolg van diens dementie bezig is te verdwijnen. Maar door wat Rauh noemt te ‘gaan hangen’ en ‘onzekerheid’ te laten bestaan over jouw aanwezigheid als clown, kun je alleen maar lauwe en voorspelbare reacties verwachten. Een benadering die slechts *gelatenheid* oproept, blijkt pas echt dodelijk voor de articulatie van het subject. Als je daarentegen *stellig* bent in je benadering, verhoog je de kans op een uitgesproken tegenzet.

Les 4, 'Taal', Eindhoven, 9 april 2008

JR: Ga je hangen, dan hangen de mensen mee. Ik kan [op inlevende toon] zeggen: “Bent u verdrietig?” Maar ik kan het ook omdraaien en [op stellige toon] zeggen: “U bent *verdrietig*” en dan kan ze het evengoed nog ontkennen. Door te *stellen*, door duidelijk te zijn, kan ik duidelijkheid terugkrijgen. Naarmate dat allemaal verder van huis raakt door de ziekte, wordt duidelijk zijn steeds belangrijker.

Om aan de ander een uitgesproken en verrassend antwoord te ontlokken, blijkt de clown ten tweede *risico's* te moeten nemen.⁵² De ander moet de kans krijgen om de clown onderuit te halen, iets tegen de articulaties van de clown in te brengen. Die gelegenheid creëert de clown doordat zij haar nek uitsteekt en altijd bereid is om, op grond van reacties die zij eerst heeft losgemaakt, haar positie te herzien, haar gebaar bij te stellen, in een andere emotie te schieten, enzovoort. “Wat je vooral niet moet vergeten is dat ik altijd kan omschakelen. Als ik zie dat het niet klopt, kan ik er meteen iets anders van maken. Ik zit er niet aan vast, nooit.”⁵³ Het handelsmerk van de miMakker is een combinatie van duidelijkheid en kwetsbaarheid. Ook hierin streeft de clown naar afstemming – niet in de zin van *samensmelten*, maar integendeel als een voortdurende zoektocht naar wat voor deze bewoner en deze clown *verschil* maakt.⁵⁴

Mijn halfslachtige pogingen om mijn contact met mevrouw Janssen een nieuwe impuls te geven, liepen aanvankelijk echter op niets uit. Was zij dan toch wat we ons voorstellen bij een ‘levende dode’? Niet dat mevrouw Janssen geen stem had, die klonk luid en duidelijk. Maar haar lichaam liet zich niet raken, zo leek het, en bleef onverstoorbaar onder elke impuls van buiten. Wat ik ook zei of deed, zij viel in herhaling. Als subject bleef zij, met andere woorden, *ongearticuleerd* – “someone who whatever the other says or acts always feels, acts and says the same thing” (Latour 2004: 210).

Dat mevrouw Janssen onbereikbaar bleef, had uiteraard te maken met haar diep verzonken staat van dementie. Maar het relationele subjectbegrip dat een dialectisch verklaringsmodel van dementie (Downs, Clare & Mackenzie 2006) met zich meebrengt, vraagt ook te kijken naar omgevingsfactoren. Zo speelde ook mijn eigen, nog weinig gearticuleerde uitstraling ongetwijfeld een rol in het uitblijven van een reactie. Zoals Arno Huibers mij tijdens een praktijkstage liet zien, leidt dat eerder tot een terugtrekkende beweging.

Evaluatiegesprek, 11 november 2008

AH: Zorg dat je wat *vrolijks* mee brengt bij binnenkomst. (...) Ook in je uitstraling, je mimiek. (...) En er mag meer *duidelijkheid* zijn over je bedoelingen. Op het moment dat je bij een tafel gaat staan kijken of mensen jou wel zien, en het is al onduidelijk wat je komt doen, dan zullen mensen die nog redelijk ‘bij zijn’ denken: wat moet dat? En mensen die niet kunnen reageren zullen juist wegstijgen of zich zelf juist kleiner maken. Ze zullen in ieder geval niet uit hun schulp tevoorschijn komen.⁵⁵

Als er niets gebeurt dat de ander *interesseert*, kun je niets anders verwachten dan een saaie herhaling van zetten. Dus probeert de clown contrasten te creëren. De clown

“bestrijdt de grijsheid,” bijvoorbeeld met rood, want “de mensen hebben al [zoveel] grijs.” Grijs is voor de clown “haast taboe”, aldus Rauh, die hard oordeelt over zijn nog wat bleke clowns-in-wording:

Les 13, ‘Dilemma’s, Eindhoven, 25 juni 2008

JR: Het is een misverstand dat (...) een clown alleen maar lief is. (...) De clown moet ook boos kunnen zijn, kwaadaardig, verliefd, melancholiek. (...) Maar [tegen een van ons] je hebt de emoties van boven wat afgeroomd en van onder wat opgehoogd. Dan hou je een leuk middensegment over wat in de sociale wereld erg van pas komt. Waardoor je een keurig mens bent en iedereen je erg aardig vindt. Maar het wordt wat grijzig en de clown moet alles behalve grijs zijn. Beter te rood of te zwart dan te grijs! (...) Het is soms een hele knokpartij om juist de lelijke kanten naar boven te halen. (...) [Tegen de hele groep:] Maar als we niet kiezen dan is het grijs. En grijs is niks, dan haak ik [als bewoner] af. De grote verschillen zijn van belang. Het is te grijs, te braaf; jullie zijn heel lief maar daardoor is er ook niets, het is niet spannend. Durf meer!

Door te zoeken waar de gevoeligheden van de ander liggen, geeft de miMakker kleur aan diens bestaan. Idealiter ontstaat er zo een contact dat kan worden opgevat als een proces van wederzijdse articulatie, dat wil zeggen: een proces waarbij de clown en de persoon met dementie elkaars gevoeligheid voor en verbondenheid met de wereld ondersteunen.

Epiloog: In vervoering

Met mevrouw Janssen kwam ik nog niet eens in de buurt. Dat lag niet alleen aan haar dementie, heb ik betoogd, maar ook aan haar omgeving. Dat zij star en onbewogen bleef, lag niet aan haar beperkingen alleen, maar ook aan die van mij. Dat zij zolang onaangedaan bleef, lag mede aan het feit dat *ik* te doodsblijf en te grijs en daarmee voor haar kennelijk totaal oninteressant bleef... Totdat de laatste stagedag aanbrak.

Aangespoord door de blik van mijn stagebegeleider en een collega-miMakker durfde ik verder te gaan dan alle keren daarvoor. Ik kwam veel dichterbij mevrouw Janssen dan ik tot dan toe had gedaan. Uiteindelijk bevond mijn gezicht zich ongeveer twintig centimeter van het hare.

Lokatie Op de Berg, 18 maart 2009

Ik was vol aandacht. Nochtans werd ik volkomen verrast door haar zoen op mijn wang. En nog een. En nog een. En nog een. Haar stem kwam tot rust, het praten stopte. Alles aan haar leek in aandachtige afwachting van hoe het verder zou gaan. Ik beantwoordde haar door nog iets dichterbij te schuiven en haar arm te strelen. Ik kreeg nog veel meer zoenen, maar vooral de volkomen rust die over haar kwam, ontroerde mij. De intimiteit en het onverwachte van de situatie die zich hier ontvouwde, liet ook drie andere dames die aan tafel zaten niet onberoerd. Ook bij hen voltrok zich een kleine metamorfose, want waar zij eerder dof voor zich uit starden of half in slaap leken, kwam er leven in hun blik.

Zij reageerden met een vorm van aandacht die ik net zo min kende als de koestering van mevrouw Janssen. En er kwam veel meer rust over mijzelf. Het was even alsof ik de hele kamer kon bespelen, alsof ik draden aan mijn vingers had waarmee ik allen kon beroeren, aan een kleine handeling genoeg om de hele boel te bewegen, blikken te vangen, een woord te ontlokken, en dat alles in een tijdloos soort toestand.

Mevrouw Janssen ziet een leuke jongen op zoenafstand en slaat toe. Die simpele gebeurtenis vormt de bezegeling van een proces waarin clown en dementerende *beide* hebben geleerd om door de ander te worden geraakt. Om voor mevrouw Janssen een verschil te kunnen maken, om haar een gelegenheid te bieden om zichzelf als een gevoelig lichaam te manifesteren, hoefde ik de oplossing ‘alleen maar op te pakken.’⁵⁶

Ik moest dichterbij gaan. Mijn nek uitsteken.

Dankzij mevrouw Janssen leidt ook Joop een bewogen bestaan.

Noten

Ruud Hendriks is verbonden aan de capaciteitsgroep Wijsbegeerte van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen, Universiteit Maastricht. Dit artikel maakt deel uit van een nieuw interdisciplinair onderzoeksproject rond beeldvorming en dementie, dat mede mogelijk werd gemaakt dankzij een subsidie in het ZonMw programma Disability Studies in Nederland. Eerder deed Hendriks etnografisch en conceptueel onderzoek naar inclusieve benaderingen van mensen met een autistisch spectrum stoornis. Correspondentie: hendriks@maastrichtuniversity.nl

Ik dank Annette Hendriks, Ike Kamphof en Aagje Swinnen voor de inspirerende samenwerking in ons onderzoeksproject en voor hun kritische lezing van een eerdere versie van dit stuk. Dank aan de stichting miMakkus die het mogelijk maakte participerende observaties te doen tijdens de opleiding tot miMakkusclown, aan de zorginstellingen die bereid waren de deuren voor mijn veldwerk te openen, aan bewoners van betrokken afdelingen in het bijzonder. Dank aan de miMakkusdocenten en de referenten van dit tijdschrift voor hun nauwgezette commentaar. Zonder de kritische en inventieve betrokkenheid van Ruth Benschop kwam ik nergens. *Last but not least*: dank je wel miMakkers dat ik bij jullie meest kwetsbare momenten aanwezig mocht zijn.

- 1 Deze observatie is opgetekend in het kader van veldonderzoek voor het (ZonMw) onderzoeksproject ‘Voorbij autonomie en taal–naar een disability studies’ perspectief op dementie.’ De namen van bewoners, clowns en instellingen zijn omwille van privacy overwegingen geanonimiseerd; de namen van de miMakkus docenten zijn wel echt.
- 2 Een van mijn eerste publicaties (Hendriks 1996) – niet toevallig verschenen in *Medische Antropologie* – ging over de manier waarop een clown probeert te participeren in een bestaan waar men niet langer van gedeelde betekenissen kan uitgaan, c.q. werk van Howard Buten met mensen met autisme.
- 3 De opleiding tot miMakker wordt verzorgd door de Stichting miMakkus te Eindhoven. (Zie: www.mimakkus.nl). In zijn benadering staat miMakkus niet alleen. Voor zover mij bekend bestaan er (meest op kleine schaal) vergelijkbare initiatieven in Canada, het Verenigd Koninkrijk en Australië, en ook in Nederland zelf zijn andere organisaties actief (zoals Faria clowns en Visite clowns). Ik beperk mij hier tot miMakkus.
- 4 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.

- 5 Informeren naar iemands ervaring veronderstelt een cognitief volwaardig en taalvaardig subject dat zijn/ haar ervaring weet om te zetten in een coherent verhaal. In het geval van de persoon met dementie, die de toegang tot taal en verhaal steeds meer verliest, is dat geen begaanbare weg. Dit onderzoek sluit aan bij het inzicht dat het (relationele) subject in wisselwerking met de omgeving wordt geproduceerd, en dat de mogelijkheid van articulatie van de stem van mensen met dementie afhangt van de wijze waarop de onderzoeker in die afhankelijkheidsrelaties participeert. Zie voor dit punt: Pols 2004. Zie voor de kennispolitieke inzet van disability studies en het DSiN programma: Davis 1997; Kool 2008. Vgl. Hirschauer (2006) voor een relevante discussie over etnografie als beschrijving of verwoording van wat voorheen niet in taal bestond, d.w.z.: stemloze, zwijgende, onuitspreekbare, voortdurende of onbeschrijflijke dimensies van de sociale wereld.
- 6 Voor het ZonMw-project wordt veldwerk verricht op PG-afdelingen van tenminste drie zorginstellingen waar tenminste vijf miMakkers worden geobserveerd. Om een goed beeld te krijgen van de variëteit en complexiteit van hun werk, wordt elk van de miMakkers in totaal een à twee weken gevolgd. Onderzoek gebeurt in verschillende contexten (privékamers, drukke huiskamers, enz.). Tijdens veldwerk stel ik mij afwisselend als 'marginal native' en op meer participerende wijze op. Observaties worden in veldnotities vastgelegd en verwerkt. Voor dit artikel maak ik gebruik van autoethnografisch veldwerk dat eerder werd verricht tijdens de door mij met succes doorlopen opleiding tot miMakkusclown (22 lesdagen in periode maart-december 2008), inclusief praktijkobservaties en praktijkstage (zeven dagdelen verspreid over de periode september 2008-maart 2009). Tijdens de lessen waarin ik heb geparticipeerd en geobserveerd, maakte ik naast veldnotities geluids- en soms video-opnames. Daarnaast bestaat de empirische basis van dit artikel uit een eerste week van observaties bij twee miMakkers in een van de geselecteerde instellingen. Ten slotte sprak ik met docenten en clowns van de Stichting miMakkus en met betrokkenen van zorginstellingen.
- 7 Het betreft hier o.a. de clownspolitieke vraag naar het kritisch potentieel van miMakkus en een mogelijke rol van de clown bij de vertegenwoordiging van mensen met dementie, uiteenlopende kanten van het taalgebruik in het clownscontact, de praktijk en theorie van aanwezigheid, en evaluatieve vragen, die in het kader van het lopende ZonMw-project nader zullen worden onderzocht.
- 8 De praktijk en de termen waarin miMakkers die zelf begrijpen, bieden een gelegenheid voor filosofie om zich door de empirie te laten inspireren, in dit geval bij het denken over een ander begrip van 'contact' met mensen met dementie (vgl. Mol 2000).
- 9 Zie: www.mimakkus.nl en diverse interne memo's van de stichting.
- 10 D.w.z.: vaardigheden voor communicatie met de doelgroep (waaronder tijd en rust nemen, zoeken naar de emotie achter non-verbale en verbale uitdrukkingen), clownstechnieken (het loslaten van de normale logica, het omarmen van problemen, etc.), kennis van de eigen clown (kenmerken van het eigen clownskarakter, de uiterlijke verschijning), kennis van achtergronden (van vernieuwingen in de zorg maar ook van ideeën achter deze vorm van clownerie), en het beheersen van het lichaam als instrument (gebruik van lichaamstaal, zintuigen, enz.). Zie: Stichting miMakkus, Memo Clowns competenties.
- 11 Gezien deze sekseverhouding gebruik ik bij voorkeur de vrouwelijke vorm om naar miMakkusclowns te verwijzen; waar dat meer voor de hand ligt (bijv. omdat het mijn eigen ervaringen betreft) hanteer ik hij/zijn/hem.
- 12 Het citaat en het soort vragen dat hier wordt genoemd, komen van Anthony Mertens (1994: 27) in diens bespreking van werk van schrijver en essayist J. Bernlef. Mertens gaat aan de hand van de ijsmetafoor in op Bernlefs verkenningen van een geheimzinnige realiteit die de laatste vermoedt onder het oppervlak van een dunne laag betekenissen en interpreta-

ties die mensen daar overheen hebben gelegd en waarop ze normaal gesproken blindelings durven vertrouwen. Tot zich een wak opent waardoor je in een wereld belandt “die niet meer in woorden en zinnen kan worden ontleed” (p. 27). Dat overkomt veel van Bernlefs personages – mensen bij wie vanzelfsprekendheden door een aandoening of ziekte achter hun rug om verdwenen, zoals in *Hersenschimmen* (over dementie) en *Vallende ster* (over autisme). Maar hetzelfde thema domineert zijn schrijven over clowns, komieken en anderen die moedwillig afzien van alles wat wij gewoonlijk vooronderstellen.

- 13 Zie noot nr. 1.
- 14 Dat stelt Patricia (die beter uit haar woorden komt dan Pip) in de gelegenheid om namens bewoners te spreken, bijvoorbeeld bij het bespreken van een zorgplan. Maar om als clown als woordvoerder van bewoners serieus te worden genomen, moeten soms flinke obstakels worden overwonnen.
- 15 Arno Huibers, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 3 maart 2008.
- 16 Arno Huibers, Les 3, ‘Lichaam als instrument’, Eindhoven, 2 april 2008.
- 17 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.
- 18 Jan Rauh, Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008. ‘Aanwezigheid’ is een term die ook in theoretische discussies terugkeert, waar hij verwijst naar een vorm van subjectiviteit die grotendeels aan het zicht is onttrokken doordat hij voorafgaat aan en weerstand biedt tegen pogingen om die in vertrouwde betekenis categorieën te representeren. Een goed begrip van wat er tussen de miMakker en bewoner kan gebeuren als dit contact niet langer kan worden begrepen in termen van gedeelde interpretatie, vraagt om een *theory of presence* (Gumbrecht 2004).
- 19 Observatie uit autoetnografisch veldwerk tijdens de opleiding tot miMakkusclown.
- 20 Evaluatiegesprek met Trudy Schambergen, Stage 1, 11 september 2008.
- 21 Arno Huibers, Les 16, ‘Clowns materialen’, Eindhoven, 3 september 2008.
- 22 Evaluatiegesprek met Trudy Schambergen, Stage 1, 11 september 2008.
- 23 Evaluatiegesprek met Arno Huibers, Stage 4, 11 november 2008.
- 24 Evaluatiegesprek met Trudy Schambergen, Stage 1, 11 september 2008.
- 25 Om te voorkomen dat hij door zijn ziekte definitief ten prooi zal vallen aan de chaos, klampt de oude komiek Witteman, hoofdpersoon in Bernlefs novelle *Vallende ster*, zich – ten overstaan van zijn oud-collega Henk met wie hij ooit een komisch duo vormde en die al dat gepraat als zijnde de pest voor het vak steeds heeft vervloekt – telkens vast aan de woorden waarmee hij de wereld van jongs af heeft leren benoemen: “Zorgen dat ik mijn controle niet verlies. Zelfs als niemand meer iets zegt, juist dan je tekst opzeggen, tekst die nu nog mijn enige redding is Henk, een boei” (Bernlef 1989: 60).
- 26 Evaluatiegesprek met Jan Rauh, Stage 2, 8 oktober 2008.
- 27 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.
- 28 Jan Rauh, Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008. Uiteraard kan men hier tegenin brengen dat iemand met dementie en de clown hierin wezenlijk verschillend staan. Het gaat mij echter niet om de waarheidsclaim van de miMakker, maar om de wijze waarop die de dementerende als clown tegemoet treedt en al doende definieert. Voor de manier waarop clown op de ander afstemt, is het kennelijk voldoende dat de ander hierin hetzelfde zou *kunnen* zijn.
- 29 Jan Rauh, Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008.
- 30 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.
- 31 Jan Rauh, Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008.
- 32 Jan Rauh, Les 1, ‘Aanwezigheid’, Eindhoven, 12 maart 2008.
- 33 Evaluatiegesprek met Jan Rauh, Stage 2, 8 oktober 2008.

- 34 Trudy Schambergen in: Jan Rauh, Les 10, 'Fragmenteren en clownslogica', Eindhoven, 28 mei 2008.
- 35 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.
- 36 Arno Huibers, Les 16, 'Clownsmaterialen', Eindhoven, 3 september 2008.
- 37 Daarbij zal ik de kwestie of de clown al dan geen rol speelt buiten beschouwing laten.
- 38 Arno Huibers, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 3 maart 2008.
- 39 Vgl.: "psychologie [i]s wel het laatste wat een komiek [kan] gebruiken" (Bernlef 1990: 131).
- 40 Behouden blijft de *vorm van de conversatie* als een belichaamde act. Door Taylor (2010) werd een vergelijkbare vorm van contact met haar moeder verklaard in termen van het procedureel geheugen dat het langst intact blijft (cf. Pols 1992 over de rol van de syntaxis). Vanuit een fenomenologisch kader gezien (cf. Kontos 2005) valt deze vorm van communicatie te begrijpen als een herkennen van en inspelen op dat wat iemand met dementie nog altijd bezit (in verscholen vorm): een pre-reflectieve, lichamelijke gerichtheid op een gemeenschappelijke leefwereld. Dankzij die gedeelde, belichaamde wijze van 'in-de-wereld-zijn', lijkt er een basis te ontstaan om het proces van betekenisverlening en subjectvorming nog lange tijd in stand te houden in de omgang met mensen met dementie.
- 41 Een balans bijhouden van clownsuccessen en -mislukkingen is om uiteenlopende, hier niet verder uitgewerkte redenen, geen eenvoudige opgave. Dat bedoel ik met name voor de clown zelf, die zich zou kunnen afvragen of hij of zij het 'goed' doet.
- 42 De term 'tintelingen' is van Huibers, die daarmee de "communicatie zonder woorden" aanduidt, die hij wezenlijk acht voor het contact tussen clown en persoon met dementie. Zie: Arno Huibers, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 3 maart 2008.
- 43 Jan Rauh, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 10 maart 2008.
- 44 Vgl. voor dit punt: Pols 1992. Om zekerheid te verkrijgen over de semantische betekenis van haar woorden, zou het wellicht helpen om kennis te hebben van het levensverhaal van mevrouw Janssen. Zo'n biografische betekenisreconstructie past echter niet direct bij de specifieke rol van de clown. Een precieze rapportage van reacties in het hier en nu kan wel helpen om te achterhalen wat een bewoner probeert duidelijk te maken en dit in het behandelteam of in overleg met familie bespreekbaar maken.
- 45 Evaluatiegesprek met Trudy Schambergen, Stage 1, 11 september 2008.
- 46 Interview met Titia Brassé, Geleen, 10 juni 2008.
- 47 Arno Huibers, Oriëntatieles miMakkus, Eindhoven, 3 maart 2008.
- 48 Interview met Titia Brassé, Geleen, 10 juni 2008.
- 49 Vgl. Jan Rauh, Les 5, 'Emoties', Eindhoven, 16 april 2008.
- 50 "'Interest' here refers ... to a search for the implementation of a *pertinent link* – granted generously by the setting – between *this* experimenter and *this* object. Constraints are pertinent – allowing subversion, opportunity – when they take into account the *specificity* of the object of study" (Gomart 1999: 267).
- 51 In mijn opmerkingen over 'goede condities' resoneren verschillende aspecten van wat Isabelle Stengers en Vinciane Despret (cf. Latour 2004) een 'interessante' articulatie noemen (al hebben zij het primair over de articulatie van een kennisobject). Op basis van die criteria voor een goed experiment hebben anderen (o.a. Moser, Gomart, Winance) een vertaalslag gemaakt naar de articulatie van het subject.
- 52 In de eerste plaats voor zichzelf, maar we moeten niet vergeten dat de clown ook goed is in het creëren van situaties waarin degene *met dementie* zich eveneens voelt uitgenodigd om risico's te nemen. Basting (2009) wijst erop dat iemand met dementie die zich openstelt voor contact en zich in het contact creatief uit risico's neemt. In het 'Timeslips creative storytelling' project waaraan zij refereert, loopt de persoon die een bijdrage levert aan een

- verhaal dat gezamenlijk wordt verzonnen een gerede kans dat gestigmatiseerde cognitieve tekorten bloot komen te liggen, “to lap into creative verbal expression is to risk revealing the stigmatized effects of the disease” (p. 82).
- 53 Jan Rauh, Les 4, ‘Taal’, Eindhoven, 9 april 2008. Cf. Latour 2004: “The real risk to be run is to have the questions you were raising *requalified* by the entities put to the test.... ‘Am I asking you the right questions? Have I devised the ... setting that allows me to change as fast as possible the questions I ask depending on the resistance of your behaviour to my questioning?’” (p. 216). Stem geven aan de ander vergt kortom een gepassioneerde houding die de ander zoveel mogelijk gelegenheid biedt “to show interest and to counter his or her questioning through the use of its own categories” (p. 218). Wetenschappers en clowns vertonen hierin een onverwachte affiniteit met elkaars werk.
 - 54 “You may fail to register the counter-questioning of those you interrogate, either because you are too distanced or because you are drowning them in your own empathy. The question is: do they help maximize the occasion for the phenomenon at hand to raise its own questions” (Latour 2004: 219).
 - 55 Evaluatiegesprek met Arno Huibers, Stage 4, 11 november 2008.
 - 56 Om de symmetrie van de relationele analyse tot het eind toe te bewaren, kan dit slechts in zoverre als *mijn* verdienste worden beschouwd, dat mijn eerdere, voor mevrouw Janssen saaie en oninteressante herhaling van zetten pas kon worden doorbroken dankzij de genereuze omgeving van opleiding, stage en verpleeghuisvloer, inclusief de mensen die deze bevolkten, en die mij de kans boden een gevoelig en interessant clownslichaam te verwerven.

Literatuur

- Aquilina, C. & J. Hughes
- 2006 The return of the living dead: Agency lost and found? In: J. Hughes et al. (eds), *Dementia: Mind, meaning, and the person*. Oxford: Oxford University Press, pp. 143-46.
- Basting, A. Davis
- 2009 *Forget memory: Creating better lives for people with dementia*. Baltimore: Johns Hopkins.
- Berger, L.
- 2001 Inside Out: Narrative Autoethnography as a Path Toward Rapport. *Qualitative Inquiry* 7(4): 504-17.
- Bernlef, J.
- 1987 Twee heren zonder verleden: Over Stan Laurel en Oliver Hardy. *Op het Noorden: Essays*. Amsterdam: Querido, pp. 118-23.
 - 1989 *Vallende ster*. Amsterdam: Querido.
 - 1990 Er valt niets te lachen: Over Buster Keaton. *Ontroeringen: essays*. Amsterdam: Querido, pp. 128-37.
- Davis, L. (ed.)
- 1997 *The disability studies reader*. New York && London: Routledge.
- Downs, M., L. Clare & J. Mackenzie
- 2006 Understandings of dementia: Explanatory models and their implications for the person with dementia and therapeutic effort. In: J. Hughes et al. (eds), *Dementia: Mind, meaning, and the person*. Oxford: Oxford University Press, pp. 235-58.

- Draaisma, D.
 2010 'Een soort van blijven'. *Stichting Kunst in de Openbare Ruimte*. Online beschikbaar: <http://classic.skor.nl/artefact-981-nl.html> (Laatst gezien 2 november 2010).
- Gomart, E.
 1999 *Surprised by Methadone: An experimentation on constraint* [Doctoral thesis]. Parijs: CSI-École des Mines.
- Gomart, E. & A. Hennion
 1999 A sociology of attachment: Music amateurs, drug users. In: J. Law & J. Hassard (eds), *Actor Network Theory and after*. Oxford/Malden: Blackwell/The Sociological Review.
- Gumbrecht, H.
 2004 *The production of presence: What meaning cannot convey*. Stanford CA: Stanford University Press.
- Hendriks, R.
 1994 Inzicht en fysieke ervaring. Twee benaderingen van autistisch gedrag. *Medische Antropologie* 6 (1): 6-22.
- Hirschauer, S.
 2006 Putting things into words. Ethnographic description and the silence of the social. *Human Studies* 29: 413-41.
- Hui, Pay-Uun
 2009 Verkenner in wereld vol gaten. *De Volkskrant* 3 april: p. 3.
- Hughes, J., S. Louw & S. Sabat (eds)
 2008 *Dementia: Mind, meaning, and the person*. Oxford: Oxford University Press.
- Kitwood, T.
 1990 The dialectics of dementia: With particular reference to Alzheimer's Disease. *Ageing & Society* 10: 177-96.
- Kontos, P.
 2008 Embodied selfhood: An ethnographic exploration of Alzheimer's Disease. In: A. Leibing & L. Cohen (eds), *Thinking about dementia: Culture, loss, and the anthropology of senility*. New Brunswick, NJ & London: Rutgers University Press.
- Kool, J.
 2008 *Tijd voor Disability Studies in Nederland*. Den Haag/Utrecht: ZonMw/handicap+studie.
- Latour, B.
 2004 How to talk about a body? The normative dimension of Science Studies. *Body & Society* 10 (2-3): 205-29.
- Mertens, A.
 1994 Het fonetisch serveersysteem. *De Groene Amsterdammer* 11 mei: 26-27.
- Mol, A.
 2000 Dit is geen programma: Over empirische filosofie. *Krisis; Tijdschrift voor Empirische Filosofie* 1 (1): 6-26.
- Pols, J.
 1991 Dementie, taal en teken; een semiotisch onderzoek bij dementerende ouderen. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 47(7/8): 809-826.
 2004 *Good care. Enacting a complex ideal in long-term psychiatry*. Utrecht: Trimbos Instituut.

Sabat, S. & R. Harré

- 1992 The construction and deconstruction of self in Alzheimer's Disease. *Ageing & Society* 12: 443-61.

Simonds, C. & B. Warren

- 2004 *The clown-doctor chronicles*. Amsterdam/New York: Rodopi.

Taylor, J.

- 2010 On recognition, caring, and dementia. In: A. Mol et al. (eds), *Care in practice. On tinkering in clinics, homes and farms*. Bielefeld: Transcript Verlag, pp. 27-56.